

‘गाहासत्तसई’ (गाथासप्तशती) हा एक मुक्तक काव्यांचा संग्रह आहे. इसवी सनाच्या प्रारंभिक शतकात हा ग्रंथ प्रथम ‘गाहाकोस’ या नावाने प्रसिद्ध होता. कविवत्सल हाल अथवा सातवाहन (शालिवाहन) हा या सातशे गाथांचा संग्रहकर्ता होता. या प्राकृत-प्रेमी राजाने त्याच्या विशाल राज्यातील सर्व कवी आणि कवयित्रींना आपापल्या द्विपदी (मुक्तके, गाथा) पाठविण्याचे आवाहन केले. प्रतिसाद उत्तम मिळाला. आलेल्या एक कोटी गाथांमधून त्याने ‘सात शतके’ तयार केली.

या गाथा मुख्यतः सामान्य नीतिबोध, सज्जन-दुर्जन वर्णन, निसर्गवर्णन, बीभत्स व हास्यरस यांवर आधारित आहेत.

प्रस्तुत पद्य उताऱ्यात प्रत्येक शतकातील एक-एक गाथा निवडली आहे. प्रत्येकीचे काही आगळेवेगळे वैशिष्ट्य आहे. प्रथम गाथेत संग्रहाची पार्श्वभूमी दिली आहे. दुसरी गाथा निसर्गवर्णनपर, तिसरी आणि पाचवी बोधपर, चौथी बौद्ध भिक्षुसंघाचा उल्लेख असलेली तर सहाव्या गाथेत शृंगार व हास्याचे मिश्रण आहे. दारिद्र्याचे वर्णन करणारी सातवी गाथा उपहासप्रधान आणि विचार करायला लावणारी आहे. ‘गाथासप्तशती’ हा ग्रंथ प्राकृत साहित्याचे भूषण आहे. या ग्रंथाची भाषा महाराष्ट्री प्राकृतमध्ये आहे.

सत्त सताई कइवच्छलेण, कोडीअ मज्झआरम्मि ।

हालेण विरइआइं, सालंकाराणं गाहाणं ॥१॥

कमलाअरा ण मलिआ, हंसा उड्डाविआ ण अ पिउच्छा ।

केणावि गामतडाए, अब्भं उताणअं छूढं ॥२॥

छज्जइ पहुस्स ललिअं, पिआइ माणो, खमा समत्थस्स ।

जाणंतस्स अ भणिअं, मोणं च अआणमाणस्स ॥३॥

कीरमुहसच्छहेहिं रेहइ वसुहा पलासकुसुमेहिं ।

बुद्धस्स चलणवंदणपडिएहिं व भिक्खुसंघेहिं ॥४॥

चावो सहावसरलं विच्छुहइ सरं गुणम्मि वि पडंतं ।

वंकस्स उज्जुअस्स अ संबंधो किं चिरं होई ? ॥५॥

एक्क च्चिअ रूअगुणं गामणिधूआ समुव्वहइ ।

अणिमिसणअणो सअलो, जीए देवीकओ गामो ॥६॥

जे जे गुणिणो, जे जे अ चाइणो, जे विअड्डविण्णाणा ।

दारिद् ! रे विअक्खण ! ताण तुमं साणुराओ सि ॥७॥

गाथा (१) भावार्थ -

एक कोटी गाथांमधून अलंकारांनी सजलेल्या अशा सातशे गाथा निवडून कविवत्सल हालाने हा संग्रह केला.

कडवच्छल - कविवत्सल, कवी आणि काव्य यांच्याविषयी प्रेम असलेला, सातवाहनाचे विशेषण.

हाल - सातवाहन कुळातील पैठणचा राजा 'हाल' की जो 'सालाहण' म्हणूनही प्रसिद्ध होता. हे राजे प्राकृत-प्रेमी होते. त्याने कोणत्या प्रकारे सातशे गाथांचा संग्रह केला, याची नोंद या गाथेत केलेली दिसते.

गाथा (२) भावार्थ -

आत्याबाई, सरोवरातील कमळाचे ताटवे तुडवले गेलेले नाहीत. (शांतपणे बसलेले) हंसही कोणी उडवून लावलेले नाहीत. मला असे वाटते की या आपल्या गावच्या तळ्यात कोणीतरी (निळ्या) आभाळाचा तुकडाच जणू आणून उताणा टाकला आहे.

कमलाअरा - कमळांचे ताटवे.

पिउच्छा - पितृष्वसा, आत्या.

उताणअ - उताणे.

मलिअ - मृदित, मर्दन केलेले.

अब्भ - अभ्र, आभाळ.

छूढं (देशी) - क्षिप्त, टाकलेले.

गाथा (३) भावार्थ -

प्रभूची, स्वामीची, रसिकाची क्रीडा, प्रियेचा रुसवा, समर्थाची क्षमा, जाणत्याचे बोलणे व अजाणत्याचे मौन, ह्याच गोष्टी केवळ शोभून दिसतात.

छज्जइ (देशी) (क्रि.) - ('छज्ज', वर्तमानकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन)

समत्थस्स खमा छज्जइ - बलवानाची क्षमा शोभून दिसते.

जाणंतस्स (क्रि.) - ('जाण', व का. धा. वि., पुंलिंगी षष्ठी एकवचन,) जाणकाराचे, ज्ञानी व्यक्तीचे.

अजाणमाणस्स - अजाणत्या व्यक्तीचे, मूर्खाचे.

गाथा (४) भावार्थ-

पोपटाच्या चोचीप्रमाणे लालभडक अशा पलाशपुष्पांनी पृथ्वी शोभायमान झालेली आहे. बुद्धाच्या चरणांशी वंदन करण्यासाठी लोटांगण घालणाऱ्या भिक्षुसंघासारखे हे दृश्य दिसत आहे.

कीरमुह - पोपटाची चोच.

सच्छह - सदृश, समान.

रेहइ (देशी) (क्रि.) - ('रेह', वर्तमानकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन,) शोभून दिसते.

पलासकुसुमेहिं - ('पलासकुसुम' मूळ नाम, नपुंसकलिंगी, तृतीया अनेकवचन,) पळसाच्या फुलांनी.

गाथा (५) भावार्थ -

बाण स्वभावतः सरळ असतो (व धनुष्य वक्र असते.) धनुष्याच्या दोरीवर बाण चढविला की ते तत्काळ त्याला फेकून देते. सरळ व वक्र यांचा संबंध चिरकाल कसा टिकेल ?

चाव (पुं.) - चाप, धनुष्य.

विच्छुहइ (देशी) (क्रि.) - ('विच्छुह', वर्तमानकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन,) फेकून देते, दूर करते.

सर (पुं.) - शर, बाण.

वंक (वि.) - वक्र, वाकडा.

सहावसरल (वि.) - स्वभावाने सरळ.

गुणम्मि - दोरीला लावलेला (बाण).

उज्जुअ (वि.) - ऋजुक, सरळ.

गाथा (६) भावार्थ -

पाटलाची मुलगी इतकी सुंदर आहे की ती दृष्टिपथात येताच सारे लोक तिच्याकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहतात. असे म्हणतात की, देवांच्या पापण्या लवत नाहीत म्हणजे त्या सुंदर मुलीने जणू सगळ्या गावकऱ्यांचे रूपांतर देवांमध्ये केले.

गामणिधूआ - ग्रामप्रमुखाची कन्या, पाटलाची पोर.

समुव्वहइ (क्रि.) - ('समुव्वह', वर्तमानकाळ, तृतीय पुरुष एकवचन,) धारण करते.
 अणिमिस-णअणो - अनिमिष नेत्रांचा (सगळा गाव). देवीकओ - देवपणास नेला.
 सअल (वि.) - सकल, सगळा.

गाथा (७) भावार्थ-

हे दारिद्र्या, जे जे गुणी, त्यागी व शास्त्रनिपुण आहेत, त्या त्या सर्वांवर तुझे प्रेम असते; इतका तू गुणज्ञ व विचक्षण आहेस. (गुणी, त्यागी आणि ज्ञानी माणसे प्रायः दरिद्री असतात, असा भावार्थ.)

गुणिणो, चाइणो - (प्रथमेची बहुवचने,) गुणी आणि त्यागी.

विअड्ड-विण्णाणा - शास्त्रनिपुण लोक.

साणुराअ (वि.) - सानुराग, प्रेमात पडलेला.

विअक्खण (वि.) - विचक्षण, चतुर.

सि (क्रि.) - असि, आहेस.

स्वाध्याय

प्र. १ : पाइयभासाए उत्तराणि लिहह ।

- (१) कियंताणं गाहाणं संगहो हालेण कओ ?
- (२) ललिअ, माणो, खमा, मोणं च कस्स छज्जइ ?
- (३) गामणिधूआए गामो कहंविहो कओ ?

प्र. २ : थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- (१) गावातील शांत तळे बघून, कवीला कोणती उपमा सुचली ?
- (२) पळसाच्या फुलांनी सजलेली जमीन पाहून कवीला कशाची आठवण झाली ?
- (३) दारिद्र्याला कवीने कोणत्या अर्थाने 'विचक्षण' म्हटले आहे?

प्र. ३ : व्याकरण

अ) रूपे ओळखा.

हालेण, उड्डाविआ, जाणंतस्स, रेहइ, गुणम्मि, समुव्वहइ, गुणिणो

ब) पुढील शब्दांना पाठाच्या आधारे प्राकृत प्रतिशब्द द्या.

गाथा, आत्था, पोपट, पाटील, भिक्षुसंघ, क्षमा, बाण

विशेष अभ्यास

शिक्षकांच्या मदतीने पुढील गाथांचा अर्थ समजून घ्या.

तं मित्तं कायव्वं जं किर वसणम्मि देसकालम्मि ।

आलिहिय-भित्ति-बाउल्लयं व न परम्महं ठाइ ॥

तं मित्तं कायव्वं जं मित्तं कालकंबलीसरिसं ।

उयएण धोयमाणं सहावरंगं न मेल्लेइ ॥

